

МАРИЈА ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ЗИМСКА ИСПАША

У вријеме неразвијених техно-технолошких мјера доприноси од пољопривреде, којом се бавио највећи дио становништва, зависили су искључиво од састава земљишта, географског положаја, надморске висине, а самим тим и од климе, односно од биљног свијета и водоснабдијевања датог простора.

На простору данашње Црне Горе највећи дио становништва бавио се сточарством. Оно је било уткано у све животне процесе, не само руралних већ и урбаних средина. Исхрана, одјећа, имовно стање, друштвени односи, станишта, полуномадски начин живота, миграције, трговине, сви животни процеси, мање или више, били су зависни од сточарства.

Конфигурација земљишта, његов састав, надморска висина - услови су већу или мању развијеност гајења стоке. Уски појас поред мора карактеришу карстне голети мјестимично обрасле медитеранском макијом, са мало обрадиве површине. Ово је област сушних љета и благих зима са доста атмосферских падавина, али због порозног тла вода понире и губи се, па је љети суша знатно изражена. Идући ка вишим надморским висинама наилазимо на више шума, пашњака и воде, услова који погодују развоју сточарства.

Иако је поморство било најразвијенија грана привреде у Боки Которској, знатно је било развијено и сточарство, посебно у загорским селима. Сточарски производи били су током вјекова једна од главних трговачких роба у бокелској поморској трговини.

Природни услови диктирали су начин гајења и врсту стоке. Највише се гајила стока "ситног зуба", нарочито ближе обали, а много мање "крупног зуба". У Црној Гори за стоку је назив "живо", "марва", "мал" (1), а у Боки, поред "стока", "марва", "живо" и "благо".

Стоку крупног зуба или, како су је у Црној Гори називали, "дебелог зуба", чине говеда, а ситног зуба брави, односно овце и козе.¹

О развијености сточарства говоре и бројни подаци о крађи и сукобима због стоке, који се биљеже од најранијих времена. Тако је 60 људи, међу којима су била два Бјелопавловића, Пипери и Васојевићи, 1444. године заплијенили 500 овнова, 18 волова и 2 коња.²

То се наставља у свим периодима и нарочито долази до изражаја по учесталости и обимности у доба дјеловања бокељских хајдука, од средине XVII до двадесетих година XVIII вијека. Ријеч је о неколико стотина хајдука, који су били стационирани, односно живјели су, у Которском заливу (Пераст, Столив, Прчањ) а дошли су са турске територије-сјеверозападнoг дијела Боке, Црне Горе и Херцеговине. Главни њихов циљ био је слабљење турске моћи, било економски или у људству. У нападе су ишли у групи од неколико њих па до неколико стотина. Њихово дјеловање било је под млетачком контролом, па су на стоку отету и доведену у Боку плаћали десетину. Територије њихових дјеловања биле су сточарски крајеви Црна Гора и Херцеговина. Било је случајева да нападају и хришћане, односно хришћанска села. Како су морали пролазити преко Дубровачке територије, долазило је до несугласица, па и отимања стоке дубровачким поданицима, од којих су многи с хајдуцима ишли плијенити на турској територији. Стоку заплјењену дубровачким поданицима или хришћанима, прије свега оним племенима која су прихватила сарадњу са Млечанима, хајдуци су морали вратити.³ Тако је харамбаши Видаковићу и његовим хајдуцима 26. маја 1684. године наређено да врате 200 грла опљачкане стоке са дубровачке територије. У другој једној акцији хајдуци су отели 273 грла ситне стоке, 8 волова и 2 коња. Граховски хајдуци Црногорцима из Вуколдоља заплијенили су 1691. године 160 брва, 30 говеди и 1 коња. Једном приликом хајдуци су из Пиве одвели 80 говеди и коња и 300 брва. О повраћају ове стоке, као и увијек кад је то наређивала млетачка власт, водила се дуга преписка, а хајдуци су настојали да не изврше наредбу. У једном извјештају млетачким властима наводи се да су хајдуци по повратку са четовања дотјерали на Грахово 1050 грла ситне стоке и 150 говеди и коња. Хајдуци Грахова и Херцег-Новога од маја 1695. до маја 1696. године отели су Дробњацима 124 говечета, 260 брва и 26 коња. Хришћанима на турској територији у селу Кастањи-

¹ П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње - Сремски Карловци - Нови Сад, 1994. књ. II, 424, 433, марва је назив за све животиње, а мал за мноштво стоке. Овим називом некада означавају и имовину уопште. У овом раду третира се стока, односно овце, козе и говеда.

² Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у кошторским сјоменицима (XIV-XVI вијек)*, Титоград, 1974. књ. II 133.

³ М. Црнић Пејовић, *Баја Пивљанин и његово доба*, Побједа, Титоград, 1998.

ца, подручје Љубиња, хајдуци су 1717. године приликом једног напада отели 320 грла ситне стоке и 2 говечета.⁴

Ова појава не престаје ни престанком дјеловања хајдука из Боке, већ се јавља све до краја XVIII па, и током XIX вијека, односно од првих десетина XX вијека. У архивском фонду Политичко управном млетачком архиву у Архиву Херцег-Новога бројни су подаци о томе. Нарочито се помиње крађа стоке од стране Кривошијана и Црногораца на турској територији, али и на територији под Млечанима. Кнез Каменога поднио је пријаву против неких Црногораца и Кривошијана који су усред бијела дана 17. октобра 1786. године покушали да украду 300 грла стоке Камењанима, која се налазила на испашама на Вратлу. У тучи која је настала рањене су двије Камењанке и 3 Кривошијанина.⁵ Отимање стоке требињским Турцима од стране Кривошијана и Леденичана, али и Кривошијанима од стране Требињаца, као и Турцима Клобука, узрок је скоро свакодневне преписке током 1789-1790. године између Турака, млетачких власти и Комунијади рисанске којој су Кривошије припадале. Како Кривошијани нијесу хтјели, по наредби млетачких власти, вратити стоку ни надокнади штету, власти су због погоршања и настављања пљачки затвориле капетана и судију рисанске комунијади и за то вријеме покушале изабрати нову управу. Стране и сукоби међусобно су се оптуживале. У ове инциденте умјешали су се и Црногорци. Млетачким властима је било стало да имају, у то вријеме, добре односе са сусједним Турцима, па су употријебили сву своју умјешност и мјере притиска на Кривошијане, Леденичане и рисанску комунијаду што је резултирало склапањем мира 1792. године, али који изгледа није био дугог вијека. У овим сукобима било је и неколико убистава.⁶

Статистички подаци о сточном фонду, иако фрагментарни, дају увид у развијеност ове привредне гране на релевантним просторима.

У катастру херцеговског краја 1704. године, поред података о броју становника и посједовању земље, дати су и подаци о броју стоке сваког појединог домаћинства. Тада је на овом простору живјело 3.600 становника, који су посједовали 1235 грла крупне стоке ("animali grossi") и 3037 грла ситне стоке ("animali piccoli"). Највише стоке гајило је село Камено, и то 172 грла крупне и 459 грла ситне стоке, а затим Мокрине - 116 грла и крупне 461 грло ситне стоке. У оба села живјело је 669 становника.⁷ Други податак за овај крај је из 1780. године, али у

⁴ Хајдуци у Боки Кошорској 1648-1718 (збирка докумената) приредио М. Милошевић, Титоград 1987. 153, 524, 534, 556-557, 553, 682, 766.

⁵ Архив Херцег-Новог, Политичко управни млетачки архив ф. 280, 240. Према презименима рањена су два Кривошијани и 1 Граховљанин.

⁶ Исто ф. 295, 1-135.

⁷ М. Црнић Пејовић, *Сточни фонд и маслинарство*, "Наш лист", Херцег-Нови, мај 1984.

њему нијесу дати подаци за приморска мјеста као ни у претходном. Тада је пописано 358 ораћих волова и 4031 грло остале крупне стоке.⁸ Ако упоредимо ове податке са податком да је средином XVII вијека у читавој Боки, гдје је живјело 7.800 становника, била 622 вола и 3330 ситне стоке,⁹ можемо закључити да се сточарство знатно развијало, од краја XVII вијека, посебно у XVIII вијеку, када су миграциони процеси који су били веома интензивни деведесетих година XVII вијека а касније спорадични, и када су дугогодишњи ратни сукоби на овим просторима престали. То потврђује и податак за територију тиватске општине гдје је крајем XVII вијека било 348 грла крупне и 488 грла ситне стоке, а средином XVIII вијека незнатан пораст броја крупне стоке (381), док је ситне стоке за око 2,5 пута више, односно 1200.¹⁰

Крајем XIX вијека у Цуцама и Катунској нахији 450 домаћинстава посједовало је око 20.000 грла ситне стоке и нешто мање од 1600 грла крупне стоке, што значи да је на једну кућу долазило око 44,5 грла ситне и 3,5 грла крупне стоке.¹¹

Далмација је на основу званичног пописа 31. XII 1910. године имала 108.216 говеди, 888.039 оваца и 191.676 коза.¹² Подаци из тих година за Боку Которску дају нам свестранију слику гајења стоке на овим просторима. У мјестима која данас припадају которској општини: Шкаљари, Муо, Шпиљари, Доброта, Прчањ, Столив, Лепетане, Морињ - живјело је 4.436 становника који су гајили 470 говеди, 1022 овце и 881 козу. Сва ова насеља налазе се непосредно уз обалу, осим Шпиљара. Број стоке био је неравномјерно распоређен. Тако је 100 становника Шпиљара, који су се искључиво бавили сточарством, гајило 7 говеди, 320 оваца и 38 коза, а у Доброти, у којој су живјела 1043 становника, али који су се највише бавили поморством, гајило се свег 61 говедо, 135 оваца и 1 коза.¹³

За данашњу територију херцеговске општине, за исти период, располажемо подацима само за један број насеља: Мокрин, Мојдеж, Ратишевину, Жлијебе, Убле, Луштицу - гдје је живјело 3.756 становника, а гајило се 1.053 говедо, 4.242 овце и 1.458 коза. Највећи број стоке

⁸ Д. Радојичић, *Крајина новска у судару свјетлова*, Београд, 1994 98-101.

⁹ Г. Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рајна (1645-1669)*, Весник ЈНА, Београд, 1958, св. 5, 102.

¹⁰ Д. Синдик, *Тивај кроз историју до 1918*, Монографије Тивта, Тиват 1983, 45.

¹¹ П. Ровински, н.дј. 461.

¹² Архив Херцег-Нови, Општина Херцег-Нови, 1912. година, 1048. Уз овај акт је и "Споменица" коју општинска администрација није завела под посебним бројем.

¹³ С. Накићеновић, *Бока - антропогеографске студије*, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд, 1913, 395, 398, 400, 411-12, 417-18, 429, 525-26.

посједовали су Убљани (531 становника), и то: 197 говеди, 1.582 овце и 133 козе.¹⁴

У Боки Которској најразвијеније је било сточарство у Кривошијама, гдје су знатна пространства под шумама и пашњацима. Почетком XX вијека, 297 кућа са 1329 житеља хранило је 456 говеди, 3.949 оваца и 3.665 коза.¹⁵

Развој сточарства зависио је прије свега од могућности испаше. У скоро свим крајевима Црне Горе свако село, односно племе, имало је веће или мање земљиште за испашу које је било заједничко власништво. Та земља је обично била под шумом или је искључиво служила за испашу. Удаљена је била од села пола сата, па до дан или више дана хода. Заједничка земља обично се називала "комуница". Неписаним законом знало се ко, гдје и када може користити комуницу. Тако у Братоножићима већи дио земљишта су биле комунице тј. "заједнице". На сјеверу су, планине' са катунима на које издижу преко лета. Оне су готово све биле заједница појединих већих брастава само што се знало свакоме роду место где катунује".¹⁶

О настанку комуница у Боки записано је почетком XX вијека. Сеоске заједнице настале од старине имале су посебно у доба Немањића, кад је село одговарало за преступе појединца, тачно одређене границе. Кад би неки сељак због преступа био изгнан из села земља је остајала селу, тј. постајала је заједничка. Због немогућности договора о томе ко ће да обрађује ту земљу, обично би остајала необрађена, па је служила за испашу и сијено. Племенска земља настајала је тако што би је племеник немајући потомака остављао племену, а уколико би племе изумрло остајала је цркви, која је долазила до посједа земљишта и оставштином својих парохијана. Због заједничког сеоског земљишта долазило је и до сукоба између села, те се дешавало да то земљиште предају општини на чување, која би га временом присвојила. Обично би на том земљишту била забрањена, за краће или дуже вријеме, испаша, па би такво земљиште било називано "забран" или "брањевина". Општина је постављала лугара, односно шумара, који је водио бригу о брањевини. Накићеновић је вјероватно ове податке добио од старијих људи, односно од свештеника и учитеља који су били главни његови сарадници. По њему, неке заједничке земље биле су својине појединих братстава на које су они имали права, нека су била црквене на које је сва парохија имала праве, а неке опет сеоске,

¹⁴ С. Накићеновић, н.дј., 450, 453-54, 456-57, 460, 463-464, 510, 552-53, 355, 357, 359-360, 364-365, 366, 367. Луштица је од почетка XIX вијека до 1944. била посебна општина. Село Убли припадало је рисанској, а послје Другог свјетског рата херцеговској општини.

¹⁵ С. Накићеновић, н.дј. 513-14.

¹⁶ Ј. Ердџановић, *Брайножићи*, Српски етнографски зборник, књ. 519.

на које је цијело село имало право коришћење. Он такођер наводи да "комунице сачињавају око петину цјелокупног земљишта у Боки".¹⁷

Располажемо и подацима о пасиштима, "комуницама" и "брањевини" за свако насеље у Боки, из истог времена. Тако у селу Радановићи предио је обрастао шумом, а у општинском земљишту "брањевини" забрањено је држање коза и сјеча дрва. Село Рабунци, такођер у Луштици, није имало општинске шуме. У селу Гошићима у Кртолима имало је мало општинских шума, гдје се могла напасати стока, сем коза, и поткресивати шума. Исто тако је и у селу Миловићима. У Горњој Ластви, код Тивта, било је велике шуме под кестеновима, од које је дио био заједнички, док је изнад Прчања било мало шуме, а остали предио обрастао је био ситном гором која је била општинско власништво. За село Шпиљари, чије се становништво искључиво бавило сточарством, забиљежено је: "Све је брдопашњак", и заједничко власништво села, гдје су напасали стоку, а козе су могли држати само по двије на кућу. Од 350 хектара сеоског атара 340 је било под пашњацима. Села Кавач, Богдашићи и Мрчево имала су два заједничка пашњака и шуме у близини села, удаљене најдаље око пола сата хода, што је случај код свих поменутих села. Насеље Доброта имало је шуме и пашњаке - "комун" који се простирао до црногорске границе удаљене пола сата хода, али није коришћен, јер су се Доброћани врло мало бавили сточарством. Велике површине под пашњацима и шумом имало је село Граховац, које су углавном служиле за напасање стоке, па су их називали "напасишта". Заједничка земља свих Ораховчана протезала се у дужини 15 км, а у ширини 1,5 км, и то од његушке границе па све до Леденица. За тако велики заједнички простор почетком овог вијека у народу није сачувано предање о томе како је ово земљиште постало "комун" и када. У сусједним Кривошијама велики дио је био под пашњацима и шумом, а био је удаљен од села пола до два сата хода. Шуму је надгледао шумар или надшумар. Могла се напасати стока, косити сијено и купити суварке и гранчице, и то по дозволи шумара. Од укупно 11.400 хектара површине која је припадала Кривошијама 5.332 је било под шумом, а 5.489 под пашњацима. Свако грбалско село такођер је имало "комунице", заједничке шуме; дио њих био је општински, удаљен од села 1/4 до 1/2 сата хода, а у њима је био ограничен број држања коза. Исто је и са селима херцеговске општине. Жлијеби, Мокрине, Крушевице, Камено, загорска села ове општине имала су у планини своја пасишта која су користила љети.¹⁸

¹⁷ С. Накићеновић, н.дј. 207, 208.

¹⁸ Исто, 359, 364, 369, 372, 393, 398, 410, 413, 415, 416, 419, 420-21, 512-13, 538-581, 445-509.

Егзистенција становника ових простора зависила је од пасишта. Према неким подацима из почетка овог вијека, за 1 главу марве "великог зуба" потребно је било 200 до 250 килограма хране у вриједности сијена, или колико је било потребно за 8 оваца тешких 20 до 30 килограма. Исти извор казује да се у Далмацији могло сакупити 3.400.000 квинтала (100 кг = 1 квинтал) хране за стоку, а да је било потребно 13.480.000 квинтала.¹⁹ По тадашњем "схватању", да би једна породица могла прилично живјети потребно је било да има 100 глава марве и 15 дана оранице".²⁰ У Паштровићима се тада сматрало да је богата породица она која посједује 100 брава.²¹ Неразвијена привреда, и немогућност да се исхрани стока, односно развије сточарство, због мало обрадиве земље, узрок су многим сукобима међу селима због коришћења - пасишта. Посебно су изражени сукоби због напасања стоке на туђем земљишту, па и онда када је тај простор користило више села вјековима, иако су се налазила под влашћу два господара. Посебно су бројни били сукоби између становника који су живјели на граници Црне Горе и Млетачке републике, Дубровачке и Млетачке републике, Турске и Млетачке републике, односно касније Турске и Аустрије, Црне Горе и Аустрије. Ти сукоби често су односили и људске животе. Администрације у општини има на пограничним територијама и органи власти њима надређени, у појединим периодима, били су свакодневно ангажовани на рјешавању сукоба насталих због испаше.

У Котору је 28. маја 1560. године сачињен уговор о миру између Црмничана и Паштровића око испаше на граничним теренима. Колико је трајао мир тачно се не зна. Постоје подаци да је нови мир учињен 1588. године. Црногорски збор 29. новембра 1612. године расправљао је о сукобу истих због граничних инцидената. Сукоби између Црногораца и Паштровића, који су били под млетачком управом, око границе, односно испаше у Паштровској гори, трајали су вјековима. Честа преписка владика Данила и Сава са млетачким властима свједочи о томе. Сукоби Шпиљара и Његуша трајао је деценијама и више пута је рјешаван од стране турских и млетачких власти којима су ова села припадала. Пресуде су доношене час у корист једних, час у корист других. Овај спор рјешаван је 1602. године, затим 1606, па 1609. и поново 1612. године, да би 1620. године постигли споразум по коме је Шпиљарима признато право на локалитете Лозицу и Селишта, а локалитет Праћишта је остао заједничка својина коју су оба села могла користити, али за испашу је нијесу смјела обрађивати. Идуће године постигнут је споразум и између Залажана и Доброћана око испаше. Тих го-

¹⁹ "Споменица" (види напомену 12).

²⁰ С. Накићеновић, н.дј. 421.

²¹ Ј. Вукмановић, *Паштровићи, антропогеографско-еџнолошка испитивања*, Цетиње, 1960, 174.

дина сукоби су избијали и између Маина и Будвана, Паштровића и Брајића.²² Сви ови сукоби су са више или мање интензитета присутни током XVIII и XIX вијека, односно до Првог свјетског рата, а неки и до Другог свјетског рата, односно до времена до кога је од сточарства зависио опстанак житеља ових простора.

Сукоби су због испаше избијали и на граници између Млетачке и Дубровачке републике крајем XVII вијека, када су се њихове територије граничиле. Надинтендант Иван Буровић са Зубаца је 29. IX 1693. године јавио својим претпостављенима да сељани Плата (Дубровачка република) напасају стоку на новоосвојеним млетачким теренима, иако су опоменути, па је чак и ухваћено 5 сељана. Которски ванредни провидур одобрио је хајдуцима да заплијене стоку сељана Плата која се нађе на Млетачкој територији, па је заплијењено 290 грла ситне стоке, 40 говеди и 11 товарних коња. Херцеговски провидур одобрио је заплъену ове стоке, с тиме да учесници у акцији подијеле плијен међу собом, а 4 вола и нешто ситне стоке упуте у војну болницу.²³ Тих година сељаци једног дијела Конавала напасали су стоку по планини Бјелотини (погранична планина према Херцеговини), уз плаћање, зависно од терена који су користили, млетачим властима.²⁴

По бројности докумената, али не и сачуваности, може се закључити да се током XIX вијека, посебно у другој његовој половини, настојало законским путем ријешити питање око испаше између Црне Горе, Херцеговине и Боке Которске. Интензивно је рађено на уређењу катастра и на питању испаше стоке из Далмације на босанско-херцеговачким пашњацима. Будући да је Бока у то вријеме припадала административној Далмацији (директно била подређена Бечу), а њен сјеверозападни дио граничио се са Херцеговином, прописи и закони који су се односили на испашу у Далмацији односили су се и на Боку. Насеља Игало, Мојдеж, Мокрине граничила су се са Херцеговином све до краја Другог свјетског рата, када су гранична села Крушевице, Сврчуге и Суторина припала херцеговској општини. На овој граници долазило је често до инцидената, јер су становници који су припадали херцеговској општини напасали стоку на турским, односно на теренима који су припадали требињском котару, односно срезу. У херцеговском и општинском уреду 23. септембра 1872. године кнез и капетан Мокрина поднијели су тужбу: "Још од старине Мокрињани су пасли и косили сјено преко границе у Доброштини, а плаћали турским поданицима као што су погодбе биле. Сада пак ево писмо од кнеза Марка Тома-

²² Ковијанић, н.дј. 83, Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе XVII и XVIII*, Историјски записи, Цетиње, 1959, св. 2, 235-417.

²³ Хајдуци, н.дј. 622, 627, 628, 629.

²⁴ С. Накићеновић, н.дј. 209.

шевића у којем нам јавља да више не смијемо преко границе гонити живо на пашу. Ми без паше не можемо ранити стоку, а без ове би смо пропали..." - па траже од Општине да се овај за њих тешки проблем ријеши код турских власти. У писму Крушевчана на које се Мокрињани позивају стоји: "Кнез Марко Томашевић и остали главари са цијелим народом општине Крушевачке... Познато је и вама и нама како су заповиједиле двије владе Отоманска и Аустринска због тога вам јављамо да живо и сјечиво не прелази преко границе... а сијено до идућег четвртка а вода и пут отворено је у свако вријеме слободно". Из писма произлази да је била забрањена испаша и привремено ко-сидба. Општина се обратила Ц.К. - Вицеконзулату Аустрије у Требињу наглашавајући да 20 кућа Мокрињана "од прастарих доба уживали су пашу, дрва и воду у граници турској и остаје за Крушевице, Бјелотину и давали за то по неку годишњу надокнаду Турцима. Сада Влада турске наговорена од неких Крушевчана забранила је поменуто уживање тако да су оне породице у великој оскудици од паше, дрва и воде." Истовремено Општина је упутила и жалбу Поглаварству у Котор, молећи да се ангажују док "унгарски" конзулат у Цариграду не ријеши коначно ово питање".²⁵ Вјероватно је да Мокрињани нијесу увијек, плаћали накнаду за коришћење пашњака на херцеговачкој територији. На то нас упућује податак да је кнез са шест опуномоћених Мокрињана 21. децембра 1882. године дошао у општински уред и молио да Општина позове 17 домаћина њиховог села да у вези с договором 12. јануара исте године изврше обавезу плаћања испаше. У забиљешци на акту стоји: "Позвати Мокрињане", а забиљешка написана 20. фебруара 1882. године гласи: "Нијесу се могли одазвати."

Из расположиве документације произлази да су Мокрињани купили дио планине Бјелотине, јер су представници њихови у општинском уреду сачинили записник 5. августа 1886. године и молили да се замоли Намјесништво у Задру да се споразумије са властима у Требињу о куповини Бјелотине (дјела који су они користили). У попратном акту Општина је молила да се "унутар поменутог уговора којег је ово Управитељство са својим извјешћем 18. VII 1880. бр. 385 доставило тој власти" врати Мокрињанима. Из даљег тока, у вези с овим произлази да су Мокрињани договорили, односно, купили за испашу дио Бјелотине, тражећи од виших власти потврђивање уговора. Годину дана касније поново Мокрињани преко Општине траже да им се врати уговор о куповини "Бјелотине - Метек Кочев", који су предали Општини 19. јуна 1880. године да се пошаље Намјестништву у Задар, да би оно извршило књижење у катастарске књиге. Општина у допису објашњава

²⁵ Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови, 1872. г., 683.

²⁶ Исто, 1881. г.

да је она упутила уговор 20. јуна Маршалу барону Родићу, тада намјеснику Далмације. Наглашава се да је докуменат Мокрињанима веома важан и потребан да могу "законито показати своју својину у Бјелотини", а ради се и о знатној суми новца. Из даљег објашњења сазнајемо да је посланик Далматинског сабора, Шпиро Гојковић из Херцег-Новога, "прошасте године" добио од Намјесништва у Задру списе у вези с овим, али међу њима, тврди се, није било уговора. Мокрињани су тражили уговор и у Поглаварству у Котору, јер им је саопштено било да се тамо налази, али га нијесу нашли. Како ни на ову интервенцију није добијен одговор, Општина је поново интервенисала, напомињући да у списима које је дао Ц.К. Комесар такођер нема уговора о куповини, већ у вези с кесимом (најмом) Бјелотине.²⁷ Мира на овом простору нема. Мокрињанима је једном приликом 1897. године поћерано, узето, 65 "брава козјих" са пасишта "Бачила" које је припадало Херцеговини, али, како су они тврдили, са пасишта на које су они имали право одлуком Владе од 25. маја 1884. године. Од отетих коза око 50 је било "на млијeko". Жалба Мокрињана у вези с овим упућена је Поглаварству у Котор и Котарској испостави у Суторину.²⁸

Проблеми око испаше на овом граничном земљишту нијесу ријешени током XIX вијека, па се преносе у XX вијек. Из године у годину администрације херцеговске општине оптерећена је актима у вези с испашом на овом подручју, па и када граница није више државна између Турске и Аустрије, већ само између двије административне области Далмације и Босне и Херцеговине. Инциденти који су избијали на овој граници посебно су у жижи интересовања становништва од којег је у већини са далматинске стране испаша у Херцеговини значила животни опстанак, али исто тако и власти које су страховале да ови сукоби не ескалирају и донесу тешке посљедице. У Бечу је засједала 1910. године "интерминистеријална" конференција, која је требало да настави рад 1912. године, а поводом "земаљске границе и омеђашења босанско-херцеговачких пасишта". Др Иван Маровић, предсједник Пашевинског одбора општине Сињ, сачинио је "Споменицу" у којој је дао преглед сточарства Далмације и повезаности са босанско-херцеговачким пасиштима, број стоке, као и податке о броју далматинске стоке која се напаса на тим пасиштима. Стока је догоњена највише љети, у периоду кад нестане траве и воде на голетним и сушним далматинским просторима. Др Маровић је поднио и приговор на одлуку Земаљске владе за Босну и Херцеговину од 3. X 1910. године бр. 5956 којом се ограничава право "паше, дрварења и напојиштва". По њему, том одлуком се сумња у право испаше у Босни и Херцеговини

²⁷ Исто, 1886. г. 618; 1887. г., 821, 998.

²⁸ Исто, 1912. г. 1048, 659, 660.

од стране становника Далмације, које су они имали и прије доласка Турака. Поред тога, многи Далматинци били су власници земљишта на територији Босне и Херцеговин. Извршеном експертизом 1906. године одлучено је да се број стоке која се доводи на испашу из Далмације смањи, да би се сачувале шуме и пашњаци. Будући да експертизи нијесу присуствовали, поред осталог, заинтересовани, др Маровић је побија не само чињеницом да је на пасиштима босанско-херцеговачким само смањен број далматинске стоке што неће допринијети очувању и обнови шума. То документује и подацима да је 1897. године догон стоке на та пасишта, из Далмације, износио 162.182 грла, да је одлуком Владе 1900. године смањен на 135.144, да би 1910. године право на испашу имало свега 30.114 грла стоке из Далмације на босанско-херцеговачким пасиштима. Он предлаже да се скине забрана са пасишта гдје се шума већ обновила. Упознаје власти да је цијелом дужином далматинско-херцеговачке границе увијек био пријатељски однос народа са обје стране границе, јер су "истокрве сусједе" везивали и заједнички економски интереси, па су далматински сточари користили босанско-херцеговачке пашњаке од "искона, од када су наши населили ове крајеве - стекли права кроз вјекове које им нико не може одузети." Такође казује да је та права турска власт не само поштовала него и штитила. По њему, тако је радила и аустријска власт док "Монархиња 1878. није запосјела Босну и Херцеговину". Да би се ово ријешило, наводи да се комисија састајала 1881. и 1883. године, те је на основу тога донесено рјешење 1884. године. Са свим изнијетим херцеговска општина се сагласила, као и са предлозима да број стоке која се може догонити на босанско-херцеговачке пашњаке не може бити мањи од броја из 1900. године, да се прецизно и тачно одреди гдје се има право испаше, и да се, уколико завлада суша, отворе пасишта на која је стављена забрана.²⁹ Општина је прихватила и предлог Општине Сињ да идућој министаријалној конференцији у Бечу по овом питању присуствује и један члан Земаљског одбора, и у том смислу упутила предлог, али је он одбијен уз образложење да ће с босанско-херцеговачке стране присуствовали само Владин представник.³⁰

Често настајали проблеми на граници херцеговске општине са требињском морали су се рјешавати и телеграмима који су колали међу појединим државним институцијама, јер и кратко временско ограничење испаше, по тврђењу заинтересованих, наносило им је велику штету, јер није била у питању само испаша већ и вода - "Ради мањкања воде, паше, живо цркава". Општина Херцег-Нови упутила је 31. VIII 1911. године Намјесништву у Задар телеграм поводом

²⁹ Исто, 1912. г. 1048, 659, 660.

³⁰ Исто, 1913. г., 1532.

дјелимичног ускраћивања Мокрињанима пасишта на која су имали право на херцеговачкој територији одлуком Министарства унутрашњих послова од 17. априла 1884. године, бр. 5932. Преко политичког изложенства Херцег-Нови, Општина Херцег-Нови је обавијештена да је Влада у Сарајеву забранила извјесне просторе за обрађивање и крчење докле мјешовита комисија не ријеша настале спорове. Истовремено се тражи од Општине да тачно наведе гдје је и коме забрањено било да користи земљиште, о коме је ријеч, да би се могло интервенисати код Владе у Сарајеву.³¹ Идуће године из Требиња стиже вијест Мокрињанима о забрани "дрварења, паше и напојиштва" преко границе, уз упозорење: ако се појаве стока ће им бити заплемењена, а чобани ухапшени. Они су изјавили у Општини приликом тражења помоћи, да им је угрожен останак - "ми смо тотално пропали" - јер ће им "благо" поцркати од глади. Општинска је администрација због овога неколико пута слала телеграме, дописе, који су остајали без одговора. У једном акту од стране Општине руком је дописано: "иде се затим да се сељани Доњих Мокрина лише сваког права испаше на херцеговачком земљишту. Иако се то ради прикривено да се прозрети".³² Мјешовита комисија за разграничење, односно коначно рјешавање коришћења пасишта на херцеговачкој територији, долазила је на лице мјеста 18. септембра 1883. године и извршила разграничење између Херцеговине и односно села Суторине, Мојдежа и Мокрина које је потврђено 1884. године "Темељним Установама о уређењу начина како ће Далматинци уживати пашњаке и горе у Босни и Херцеговини". Комисија је поново излазила 1904. године прије отпочињања израде катастарских мапа у Босни и Херцеговини. Приликом укњижења земљишта у Коњевићима (Суторина) 1909. године земљиште које је остало спорно 1904. године и за које је речено да ће друга комисија ријешити, укњижено је као приватно власништво сељана Коњевића, без икаквих права да га користи и дио сељана села Мојдежа, а који су одувијек користили. Приликом рада комисије 1909. године у Коњевићима били су присутни заинтересовани Мојдежани, тражећи своја права, али им је речено да ће се то уредити идуће године, што није урађено ни до 1912. године, па су они и даље користили то земљиште. Међутим, власници из Коњевића 1912. године су им забранили даље коришћење спорног земљишта. Мојдежани моле да им се то право обезбиједи, јер су то право имали њихови очеви, дједови, праједови. Истовремено то се односило и на Мокрињане, који су изгубили земљиште које су до тада користили. Право коришћења земљишта на херцеговачкој територији имало је само 28 породица из Мојдежа, и

³¹ Исто, 1911. г., 2219.

³² Исто, 1912. г. 1710.

то; 11 кућа Брајевића, 6 Влаовића, 1 Зипанчића, 4 Зорића, 2 Кулиновића, 1 Кецовића, 3 Котлаша, 1 Косића, 7 Поповића, 1 Ротковића и 1 Трипковића, које су имале око 150 житеља. Од њихових кућа херцеговачка граница била је удаљена "ни пуних 100 корачаја, а најудаљенија ни цијели километар". Вода за пиће и стоку налазила им се на херцеговачкој територији. У Доњим Мокринама 5 кућа Гојковића, 4 Гачевића, 2 Ђурђевића, 5 Прлаина, 1 Прлаиновића, 1 Рачића и 2 Терзовића које су имале око 100 чланова, имале су право коришћења воде и пасишта, на херцеговачкој територији, а из Доњих Мокрина 2 куће Дабовића, 5 Косића, 6 Лазаревића, 3 Манојловића, 1 Петијевића, 1 Пештића, 2 Тушупа и 2 Ђурића.³³

Уколико би се стока затекла на пасиштима херцеговачким, на којима нијесу имали права испаше сточари из херцеговске општине, она би била заплијењена, али и обратно. Такав један случај догодио се 1905. године, па су се због тога на граници херцеговачко-далматинској на Метеризу (Мокрине) састали представник Поглаварства из Котора, општине Херцег-Нови, два сеоска главара (Доњих и Горњих Мокрина) с једне стране, а с друге стране представник Котарског уреда Требиња котарски шумар, са стране општине Крушевице сердар Томо Томашевић, кнез и поткнез. Састанак је одржан због пољских и шумских прекршаја. Размотрени су сви поједини случајеви и констатовано да су "далматински пољари (Мокрињани) заплјењени био 3 вола, 2 краве и 61 бртва. Са херцеговачке стране заплјењено је 160 бртва". Дио стоке је након накнаде штете одмах враћен власницима, још прије састанка одржаног 13. августа, а дио се налазио на чувању код кнезова. Закључено је да се надокнаде трошкови, да се бар до јесени не плијени стока, већ да се кривац пријави, а ако се не нађе да се онда стока плијени до проналаска кривца. Иако у почетку херцеговски сточари нијесу пристали на нагодбу, ипак је ријешено питање надокнаде штете с обје стране. За једну козу која је у међувремену крепала власник је упућен да штету пријави властима, а за 5 бртва које су Мокрињани ухватили на својој територији и који су им приликом гоњења побјегли обавезали су се да уколико се не врате власницима, да надокнаде штету.³⁴

Неријешено је било коришћење земљишта за испашу не само у атару села Коњевића него и на ширем простору - Суторини. Главари Мојдежа, Ратишеvine, Сушћепана и Топле записнички су преслушани у Општини Херцег-Нови о испаши на херцеговачком земљишту у Суторини, посебно на просторима Чесликовац, Хргуље брдо, Гоудино брдо и Жуковик. Састанак је договорен у вези са жалбом ових села на

³³ Исто, 1911. г. 3040; 1912. г. 660, 737, 191.

³⁴ Исто, 1912. г. записник уз акт 1710.

забрану паше у Суторини, гдје су они имали и своје њиве на које су добили и тапије, али и право испаше "јер је од старине уобичајено право власника сваке њиве на уживање и паше и гаја више њиве до врха главице", како су то потврдили испитивани сељаци. Констатовано је такођер да је Чесликовац искључиво приватно власништво. Земаљска Влада је у вези с овим обавијестила Општину да се овдје не ради о земљишту на које Далматинци имају право по уговору из 1884. године, на који се позвала Општина, нити о пашама на приватним земљиштима, већ о малим земљишним парцелама које припадају Влади и која су одређена за сађење воћака и лозе које ће ускоро отпочети. Није прецизирано који је то терен.³⁵

Први свјетски рат прекинуо је рјешавање испаше у Суторини од стране аустријских власти, па се то наставља у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Среско поглаварство у Требињу позвало је преко Котарског уреда Требиње, Среске испоставе Херцег-Нови, Општине, четири чобанина из Мојдежа да 2. марта 1927. дођу због преступа Закона о заштити шумског власништва по закону од 23. јула 1913. године, односно због оштећења државног ерара. Два чобанина од 15 и 50 година и двије чобанице од 16 и 19 година ухваћени су од стране лугара Смаја Губељића како напасају 18 коза, 7 оваца, 5 говеди и 1 магаре на локалитету Иргуљ Брдо (Суторина). Поред тога, један од њих је посјекао два бремена смрековине. Сви су изјавили да се не осјећају кривима, јер да Мојдежани имају права испаше на том простору, што је потврдила и Општина Херцег-Нови. У вези с овим казним поступком затражено је од Дирекције шума из Сарајева да достави нацрте овога пашњака који се водио под бр. 75. и записник из 1904. године који се односи на захтјев Далматинаца за испашу у Херцеговини на пашњацима бр. 75, 76а и 76б. Добијен је "произвољан" нацрт. На уложене жалбе смањена казна, али вјероватно нијесу укинуте.³⁶

Сукоби због испаше избијали су не само на пограничном земљишту између територије двије државе већ и унутар Боке Которске међу појединим општинама, односно њиховим селима, или међу селима унутар једне општине. Бројна је преписка у вези с тим између рисанске и херцеговске општине, нарочито због сукоба између Убљана и Камењана, Убљана и Жлијебљана, због испаше у убалској планини, затим Мокрињана и Камењана због испаше у планини Доброштици, али и Жлијебљана и Сасовића. Годинама су вођене и судске парнице између ових села, због сукоба који су трајали по два вијека па и више. Изнијећемо само неке податке из тридесетих година овога вијека о преласку

³⁵ Исто, 1903. г. 334.

³⁶ Исто, 1927. г. 406, 1677, 3288, 3543. Суторина је предио који заузима више села а била је под турском влашћу до анексије Босне и херцеговине, а затим под аустријском до 1918. г.

чобана Жлијеба на земљиште села Сасовића. Оба села припадала су херцеговској општини. Спор је настао око локалитета Брдо, које су оба села сматрала својом својином, јер границе између села нијесу биле тачно утврђене. Преписка само у једном случају је трајала од 1925. до 1935. године од сеоских, преко општинских до среских власти, и није донијела коначно рјешење. За то вријеме у казни регистар шумских штета билеже се и изричу казне за напасање стоке Жлијебљанима. Само у једном дану ухваћена је једна чобаница са 30 оваца и 24 козе.³⁷

Бројни су инциденти и тужбе због кошења и сијена у туђем атару. Тако је 22. августа рисанска општина доставила херцеговској општини тужбу убаљског кнеза да су Камењани прешли на убаљско земљиште и косили сијено.³⁸

На основу изнесених података можемо закључити од колике је животне важности за становнике Боке Которске³⁹ коришћење пашњака не само на херцеговачком земљишту (сточара херцеговског краја), већ и пашњака у сусједном селу унутар једне општине. Исто тако црногорски сточари прелазили су границу и у Боки напасали стоку, што је такођер изазивало инциденте. Сви прекршитељи образлагали су свој прекршај тиме да од памтивјека имају право на пашњаке који су им оспоравани. Сигурно је да су дјелимично и били у праву, али не увијек.

Гајење стоке на овим просторима, која је пружала готово једину могућност највећем броју становника за живот, зависило је од природних услова и политичких прилика, али и од друштвених односа. Укупан брј стоке или просјечан број по главни становника не пружају нам слику стварног економског стања становника, па ни сточара. Било је домаћинства која су имала и више од стотину грла токе, што је по мишљењу људи почетком нашег вијека био оптималан број за добар живот, али било је и домаћинства која нијесу имала ни десетак грла. Природно је да су и друштвени односи имали одлучујућу улогу у томе. У вријеме када су земљишни посједи били у рукама повлашћене класе и када је земља обрађивана уз давање пола па и више плодова, сигурно је да је и у сточарству био сличан однос. У Которском архиву налазимо бројне уговоре из XIV вијека о давању стоке на чување, а добит се дијелила "по обичају земље", како стоји у уговорима, али се у понеком уговору то и прецизира. Писмени уговор склопљен је између Првеца, сина Андрије Бретохне из Луштице, и Миће и Бене Бисе, 29. новембра 1332. године, који је дао на испашу Првецу 5 крава и 2 кравице. У Луштицу је на испашу примио 25 одраслих и 13 мањих оваца

³⁷ Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови, кутија 290.

³⁸ Исто, 1884. г., 521.

³⁹ Под појмом Бока овдје се узима не само уски појас поред залива већ и административни појам, тј. данашње општине Херцег-Нови, Тиват, Котор, Будва.

Братослав син Андрије Магурића, човјек епископа св. Михаила, 1333. године. Марин Цуличић, такођер човјек епископа св. Михаила, примио је исте године од Басе Салвине из Котора 70 оваца одраслих и 5 малих, 4 стеоне краве и 3 телића. Поред крава, коза и оваца, на узгој су узимане и свиње. Стока је узимана на двије, три до пет година. У уговорима обично се наводи да се добит дијели по обичају земље. Када то није тако уговорено, онда је обично двије трећине добити добијао власник, а само једну трећину онај који је стоку држао. Божа удовица Радомира Ћитановића са сином Болином примила је на испашу од Добре удовице Стјепана Мартинуша и сина јој Шима, 16 одраслих оваца и 13 једногодишњих, тако да двије трећине плода добија власница. Милоје Бановић из Лединица узео је на испашу од Марина Миха Браћена, которског властелина 15 оваца под руном с јагњадима, 6 оваца неострижених и неојагњених, 9 коза неокозлених и 7 јалових. Приход је требало подијелити по пола према обичају земље, како стоји у уговору.

Из сљедећа три примјера сазнајемо под каквим су још условима которски грађани давали стоку на чување. Браћа Милгост и Болин примили су 1326. године од Марина Голије 2 краве од којих ће уживати млијеко за 3 године, али су за то морали сваке године служити Марину 24 радна дана. Уколико би било телади дијелили су их по пола, а 16 оваца, примили су по обичају земље. Исте године Драгош син Добривоја Крајмирова из Драчевице примио је од Петра Поленарија из Котора 8 јуница, 10 крава, 2 телића и 1 кобилицу на испашу дијелећи губитак и добитак на пола, а сваке године су чинили обрачун. Неколико година касније, 1335, Будан нећак Мусибрата примио је од Которанина Петра Катенина 20 одраслих и 4 младе свиње на испашу. Уговор није смио прије рока прекинути Будан, али је могао Петар.⁴⁰

Неповољни услови присиљавали су сточаре да се крећу са својим стадима у потрази за испашом и водом. Та су кретања некада била стална, али су се временом сталним насељавањем само из одређених предјела кретали нарочито љети на планине. Кретања у току зиме, са виших предјела у ниже, било је знатно мањег обима, али је такођер било веома развијено од досељавања на овим просторима па до наших дана.

Од географске средине и висине зависило је и вријеме одласка и боравка на планини, градња привремених или сталних станишта, одлазак већег или мањег дијела породице, удруживање више породица или самосталан одлазак и боравак, одлазак и повратак у више етапа

⁴⁰ Маџер, Которски споменици (збирке докумената), књ. I Загреб, 1951, 73, 108, 417; књ. II, 99, 121, 194, види и стр. 53, 106, 127, 166, 209, 387, 389, 390, 434; Р. Ковијанић, н.дј. књ. I, 19, Лединац дио Његуша.

или одједном. На основу документације могуће је пратити организовање сточара, нарочито од почетка XIII вијека, у катуне који су били прије свега сродничка организација настала на основу крвне повезаности, али и на основу економске зависности. Могуће је пратити њихово реорганизовање, раслојавање и стално насељавање кроз вјекове. На разбијање катуна као друштвене организације утицали су не само миграциони процеси већ и историјско-политички догађаји. Забиљежено је народно предање да су на Ловћену катуновали Власи, а затим Срби Зећани на које подсећају бројни топоними. Ово потврђује и Марин Болица, који је 1614. године записао да "Сав народ из Црне Горе" догони своја стада љети на пашњаке Ловћена. Прави катушки начин живота најразвијенији је био у предјелу високих планина код племена: Пиве, Дробњака, Морача, Роваца, Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Васојевићи.⁴¹

Одлазак сточара у више предјеле на љетну испашу био је развијен и у Боки Которској, посебно у њеном сјеверозападном дијелу. Тако су Пријеворани гонили стоку на Врбањ, Крушевице, Убле, Кривошије. Крушевчани, чије стално насеље лежи на 650 м надморске висине, гонили су стоку у Врбањ и Ситницу (850 м.н.в.). Камењани су љети бравили са стоком на заједничком земљишту "Вратло". Мокрињани су напасали стоку љети у оближњој Доброштици, као и у Бјелотину.

Сукоби су избијали између Камењана и Мокрињана због испаше у Доброштици. Поједини Мокрињани љети су давали стоку на исти у Кривошије. Лука и Стево Косић са Мокрина имали су 1902. године неприлика када су враћали волове са љетње испаше из Кривошија. "Марвинску путовницу" коју су добили 19. јула "за три вола која су оћерали на Кривошије код Мата Радуловића на љетну испашу" и са истом враћали два вола "и то оног закастог, а једног мркова" који су им требали за орање. Волови су им одузети, јер им није важио сточни пасош. Они су се правдали да су ранијих година истим пасошем одводили и доводили волове. Након прегледа волова од стране општинског љекара Херцег-Новога и констатације да су здрави, волови су им враћени, уз напомену да ће им суд судити што нијесу имали нову "марвинску путовницу" за повратак волова са Кривошија.⁴³ Док је сточарима нижих предјела проблем исхране стоке најизраженији био у

⁴¹ Ј. Ердџановић, *Сџара Црна Гора*, Слово љубве, Београд, 1987, 459; П. Ровински н.дј. 438-445; Ј. Влаховић, *Пријевор*, библиотека "Хронике села", Београд, 1997, 269; Ј. Ердџановић, *Кучи*, Српски етнографски зборник књ. VIII, 234; Ловћен је крајем XVI вијека био општеномско добро - *Историја Црне Горе*, том III књ. 1, 234.

⁴² Ј. Влаховић, н.дј. 112; М. Милановић, *Бајкове Крушевице*, библиотека "Хроника села, Београд, 1997, 33.

⁴³ Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови, 1902.г., 1799.

току сушних љетњих мјесеци, не само због хране већ и због недостатка воде, дотле се сточарима у вишим предјелима проблем исхране стоке јављао у зимском периоду, кад падне снијег. Тако су становници једне и друге регије били упућени једни на друге. Политичке прилике често су, као што смо видјели у случају далматинских сточара у вези босанско-херцеговачким пасиштима, онемогућавале добре сусједске односе настале животним потребама, националном, вјерском, па и сродничком повезаношћу. Када су стонско приморје 1399, а Конавли коначно 1427. године продати Дубровачкој републици, херцеговачким сточарима забрањено је зимовање у овим подручјима.⁴⁴ Познато је да су сточари Хума, Травуније и Зете силазили са својим стадима на зимовање у Боку.⁴⁵

Нека црногорска племена, као Његуши, имала су раније на бокелској територији у Шпиљарима, Шкаљарима, Доброти, Ораховцу племенске земље "комунице", које је ради исправке границе 1839. године Петар II Петровић продао Аустрију за 35.000 форинти у корист Његуша. Сматрајући то кориснијим, Владика им је умјесто новца дао земљу у Ловћену.⁴⁶

Током XVII, XVIII па и XIX вијека Паштровићи су давали Црногорцима пашњаке у закуп, за што су им ови плаћали траварину. Ови пашњаци су најинтензивније коришћени зими. Племену Режевићима владика Петар I обратио се писмом 1797. године у коме тражи да црногорска стока може и те године зимовати на њиховом земљишту као и "пасанијех година", а о траварини да ће се накнадно договорити.⁴⁷

Према Глигору Станојевићу, након Морејског рата настало је непремостиво непријатељство Катунана са Турцима и сукоби са Млечанима. Од тада су Турци, Млечани и њихови поданици забрањивали Катунанима да доводе стоку на зимску испашу, у Приморје и око Скадарског језера.

Из писма кнеза Марка и осталих Цетињана произлази да су Паштровићима платили двије траварине, али су ови ипак отели чобанима стоку и одјећу и тукли их, па је дошло и до убиства, те траже од млетачких власти да се казни кривац. Цетињани истичу да су они за Млетачку републику и крв пролијевали, очекујући да тиме буду заштићени на млетачкој територији. Поводом истог случаја у другом писму стоји: "какви смо гођ, не бисмо ради ни једном пријатељу без невоље досадити, али се тако згође е смо сиромаси потребни. Нетко

⁴⁴ Б. Храбак, *Раззранавање кайуна и сиварање зрује кайуна односно њеме-на у некадашњој Херцеговини (XIII-XV вијек)*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Титоград, 1981, 181-200.

⁴⁵ Ј. Ђорђевић, *Драчевица и Риђани средином XVI вијека*, Београд, 1997., 44.

⁴⁶ Ј. Ердџановић, *Сивара Црна Гора*, 482.

⁴⁷ Ј. Вукмановић, н.дј. 173.

има двадесет брава, а нетко веће, а нетко мање су чим живимо. Утолико бремена долазе мучна, зиме снијежне". Даље пишу да су им Паштровчани јавили да не долазе, али их невоља на то натјерује а поред тога они плаћају траварину. Из овога произлази да они нијесу ипак увијек силом долазили на паштровска пасишта. У вези с овим сукобом, односно убиством писао је и књаз Данило млетачким властима.⁴⁹

По заповједи провидура Паштровићи су крајем децембра 1727. године истјерали његушку стоку, и молили провидура да их ослободи и осталог Црногорца "који би хтио стоком у наш кунфин зимоват". Његуши су слали стоку на зимовање у кртоле, али им 1727. године нијесу то дозволили, "па се Вук Станишић обратио провидуру сматрајући да старјешине Михољског збора и Тивта немају право да им забране догон стоке, већ то може само провидур". Уопозорава га да са забраном неће бити мира и да ће поћи у турску земљу, што значи да то није било од интереса млетачким властима. Мир није углављен са Паштровићима и Цетињанима, а избио је нови сукоб између његушких чобана и Луштичана у Кртолима, гдје је поклана његушка стока "сјекући животиње мачима како крвничко". Писма између владике Данила, Његуша, Паштровића, али и Цуца, Бјелица, Цетињана, измјењивана су током цијеле 1728. године због испаше. Повремено су склапали примирја, па и мир, који није био дугог вијека. На основу доступне документације види се да су Његуши и даље напасали стоку у Кртолама у зимском периоду, као и остали из пограничних крајева Црне Горе, било у Паштровићима или Грбљу, Доброти, али су сукоби били попутна појава, па се и владика Сава у вези са тим често дописивао са млетачким властима.⁵⁰

Млетачке власти су ипак морале, ако не великом броју, бар појединачно, дозвољавати зимску испашу у Боки. Тако је дозволу за зимску испашу добио поп Вуко Станишић с Његуша - да може довести на зимовање 200 комада ситне стоке са 50 шкуљева и са једним чобаном на Страдиоте. Јову Раденову из Његуша дата је дозвола октобра 1737. године да може у Кртоле довести стоку на испашу. Да је стока са Његуша током читавог XVIII вијека догоњена у Кртоле, односно околину Тивта, казује нам и податак да је тиватски војвода од контада Марко Радали тражио 30. октобра 1799. године од црногорског гувернера Радоњића да се заузме да и Раичевићи поштују договор о испаши црногорске стоке на тиватској земљи. Овдје налазимо и занимљив податак о процедури добијања дозволе за испашу у Боки, у том

⁴⁸ Г. Станојевић, *Историја Црне Горе*, Титоград, 1975. том III, књ. 1, 235.

⁴⁹ Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње 1956, 9, 10, 11.

⁵⁰ Исто, 71, 72, 79-81, 156, 166, 168.

времену: "Зато остали Црногорци и Његуши ако хоће да долазе треба да обавијесте и даду два јемца у Котор који би одговарали за све очите инаде, напасти, лупештине и штете које би тизи чобани учинили Приморју".⁵¹

На другој крају Боке, на граници према Херцеговини такођер је догоњена стока на зимовање у приморска насеља. Крушевчани су стоку "зимили" у Суторини (оба села припадала су Херцеговини, а данас херцеговској општини), Мојдежу, Сасовићима, Кутима, Кумбору, Луштици, али и у Конавлима. На "зимницу" силазили су са стоком и Убљани у оквиру своје рисанске општине, али још више у херцеговску општину.⁵²

Убљани су гајили велики број стока, коју зими нијесу могли прехранити, па кад западне велики снијег (село је на 730 м.н.в.) "стоку слазе у Приморје те кесимују куће и крајке и то врло јефтино, јер у Приморје је доста изумрлих племена и исељених породица". Приликом зимске испаше убалске стоке често је долазило до сукоба са житељима села у којима су зимовали: Кумбора, Баошића, Бијеле. Село Кумбор поднијело је жалбу општинској управи Херцег-Новога априла 1872. године са потписом 24 кумборска домаћина изјављујући да више не може да се у њихово село прима убалска стока на испашу. На сједници општинског Вијећа 29. августа исте године донесен је закључак да се обавијести рисанска општина да наступајуће зиме Убљани не могу догнати стоку "у наша села и брда", јер "чине велике штете по баштинама са својом стоком кад зимују по селима ове околине". Предвиђене су биле и казне за онога ко прими убалску стоку у херцеговској општини.⁵³ Но убалске стоке у приморска насеља се наставља, о чему сазнајемо из сачуване архивске грађе Општине Херцег-Нови. Повјеренство у Котору било је јануара 1917. године обавјештено од општине Херцег-Нови да Убљани напасају овце и козе "по шумским просторима одломка Баошића" на што нијесу имали право, јер су припадали рисанској општини. Замољено је Повјеренство да "извиди" да можда Убљани имају какав уговор са Баошићанима, и ако имају да ли је правоваљан. Истовремено је затражено од кнеза Баошића да о овоме умијешао и Ц. К. тврђавски повјереник. Најзад "сељански кнез", како се потписао кнез Баошића, јавља да се у Баошићима не налази убалска стока, већ само да је Убљанин Лазар Павловић прије 15 година купио кућу и нешто земље у Баошићу. Он са неколико чланова породице борави извјесно вријеме ту, гдје обрађује земљу и чува

⁵¹ *Историја Црне Горе*, том III књ. 1, 233; Архив Херцег-Новог - Политичко управни млетачки архив, ф. 120, 46; Монографија Тивта, 45.

⁵² М. Милановић, н.дј., 44; С. Накићеновић, н.дј. 209.

⁵³ С. Накићеновић, н.дј. 509; Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови 1872. г. 641.

марву у сеоској шуми. По давном обичају, он за коришћење испаше у шуми даје цркви св. Николе у Баошићу 25 круна годишње, на које добија признаницу од црквених татора.⁵⁴

Неколико година по завршетку Првог свјетског рата Жандармеријска станица у Каменарима је списак дотјеране стоке, са Убала, на зимовање у насељима рисанске, перашке и херцеговске општине. Истовремено је списак дотјеране стоке са Убала доставила и Жандармеријска станица са Убала који је прецизнији. Овапреписка је настала зато што се, изгледа, појавила сточна болест у Ублима, па је наређено да већ пристигла убалска стока не смије да мијења мјесто моменталног боравка. У акту жандармеријске станице Убли наводи се да је стока здрава. Од двадесет и седам домаћина највише је стоке дотјерао на зимовање Тодор покојног Сава Ивовића, и то 40 комада, а најмање Раде покојног Вида Вукановића свега 6 оваца. У Костањицу су дотјеране 53 овце, Рисан 30, Морињ 15, Вериге (Турске) 14, Буновиће 15 и у херцеговску општину: Бјелске Крушевице 70, Бијелу 42, Баошиће 55, Беновиће 10, Кумбор 15, Сасовиће 50, Поде 36, Требесин 15, и код Новога 46, што укупно чини 469 оваца.⁵⁵

Крајем XIX вијека, у доба владавине Аустрије Боком Которском, чињени су напори за очување и обнову шума. То се наставља и у Краљевини Југославији. Знатан дио земљишта постаје "забран" - односно забрањује се испаша, сјеча дрва, па и косидба сијена. То су шуме, ливаде или терени засађени младом шумом. Највећи непријатељ шуме, посебно младог засада, била је коза. То су увидјели и сами становници дијела Цетиња "Лаиславци" њих 21 домаћин, који су 7. фебруара 1865. године одлучили да истријебе своје и туђе козе да би "подњивили своју гору". Одлучено је да од 26. октобра 1865. до 26. октобра 1875. године не држе козе. За прекорачиоца је одређена казна од 15 талира.⁵⁶

Ограничени број коза, двије до три по кући био је у Боки Которској заведен од стране аустријских власти⁵⁷ и он се и касније одржавао. Било је случајева, као већ изнијети из Цетиња, да и сами мјештани, видећи штете од коза, донесу одлуку о забрани њиховог узгоја, или о његовом знатном ограничењу.

Среско поглаварство Котор 1924. године ограничило је држање коза у Бијелој, али је 7 домаћинстава кршило тај пропис. Забрану су

⁵⁴ Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови, 1917. г. 8; на основу дјеловодних протокола сазнајемо о бројној преписци, али велики број докумената није сачуван.

⁵⁵ Исто, 1922. г. 465, 491.

⁵⁶ Записи, Цетиње, 1938, објавио Д. Вуксан.

⁵⁷ С. Накићеновић, посебни дио; види и Архив Херцег-Нови, Општина Херцег-Нови 1899. г. 1235-1353, 1923. г. 2470.

прекршили и Бело Драгојловић и Павле Радоњић са Убала, те је Среска испостава 21. III 1925. године наредила Начелнику Херцег-Новога да нареди кнезу села да се козе одстране, а у случају противљења да позове жандармеријску станицу у Каменарима. За обављено протјеривање кнез и рондари је требало да узму 1 или 2 козу за продати их на лицитацији. Наредило је кнезу Бијеле да тако поступи у свим случајевима догона коза из других села на зимницу, не тражећи ни чекајући наредбу виших власти. Двије године касније Павле Радоњић поново "доселио је на зимницу у Бијелој са 40 коза", па је кнез села то поново пријавио Општини, која га је обавијестила да поступи као и раније.⁵⁸

Сеоски збор Јошица (Каменари) 8. марта 1925. године закључио је да нико у селу не смије држати више од три козе, нити примити од некога другога већи број. Веома прецизно је закључено како поступити у случају кршења ове одлуке. Записник са сеоског збора потписала су 34 домаћинства. Ову одлуку доставили су Општини Херцег-Нови да је потврди, тражећи дозволу њене правоснажности. Међутим, како Општина није била за то надлежна, просљедила ју је Поглаварству у Котор. Највјероватније је она прихваћена, јер се подудара са одлуком Поглаварства из 1924. године.⁵⁹

Општина Херцег-Нови упутила је допис Поглаварству у Котор 10. августа 1927. године у вези с ограниченим држањем коза у Подима "и забраном догона страних коза на пашу", али како није добила одговор, поново се обратила и 2. и 22. новембра. У посљедњем допису стоји: "Ово задње веома је хитно да се осујети догон из оближњих села, пошто је сад сезона тога".⁶⁰

Општина је наредила 5. фебруара 1927. године општинском лугару до оде у Мојдеж и извиди: ко, колико, када и докле је догнао неколико коза на испашу, како им је јавио кнез села. Исте године, 24. јула, општинско Вијеће донијело је одлуку да се у Мојдежу забрани "паша коза вањских власника" и обавијестило огласом заинтересоване. Исти оглас поново је објављен октобра мјесеца. Глоба за прекршиоца износила је 20 динара по кози.⁶¹

Догон стоке из загорских и приморска села на зимску испашу обављан је из године у годину макар се кршили и прописи. Докуменат из 1938. године нам једном, поред изнесених, то потврђује. На основу усмене пријаве Душана Богића из Игала да му козе штете пашњак и да су му огулиле 40 младих стабала багрема, општински шумар пошао је на лице мјеста. Том приликом је установио да Недјељко Милошевић, пок. Рада из Крушевица (Бајкових), општине Приморске, "има 15 коза

⁵⁸ Архив Херцег-Новог Општине Херцег Нови 1925. г. 733, 3044; 1927. г. 345.

⁵⁹ Исто, 1925. г. 676.

⁶⁰ Исто, 1927. г. 1186, 2967, 3375.

⁶¹ Исто, 1927. г. 354, 3372.

које спраћа и чува у своје на Сушћепан, а згони низ Игало и по осталим приватним својинама". Урош Вуковић Вуков с Убала, општина Рисан чувао је на имању Веселина Доклестића покојног Мића из Игала "а спраћа у стају Јова Драшковића" из Игала. Тодор Вукасовић покојног Рада из Убала "б коза спраћа и чува" у пашњак Илије Микочевића с Игала. Шумар предлаже да се позову на одговорност, како власници коза тако и Игаљани, који су дозволили испашу коза, а у вези с Огласом Среског поглаварства Херцег-Нови 11.342 од 8. октобра 1937. године козе су одстрањене из Игала.⁶²

Гајење козе било је уносно, нарочито за сиротињу, која ју је могла лакше и набавити и издржавати. Коза се хранила углавном тако што је "брстила" дивље растиње и није захтијевала квалитетну пашу као овца и говедо. Међутим, она је наносила и знатне штете. О овоме налазимо најбољу потврду у народним пословицама: "Брсте као козе", "Коза је крава сиромашних", "Да није козе мање би било буре".⁶³ На основу неких докумената може се закључити да је за држање и једне козе била потребна дозвола власти, коју је издавало Политичко изложеноство по претходно прибављеном мишљењу општинске управе. Током 1882. године одбијено је више молби поднесених за држање козе, као Ани Продановић, удовици Абрамовић, и Софији Вучковић, која је тражила дозволу за држање двије козе. У једном одговору општине стоји да се не може одобрити, јер многи траже. Да ли га је заиста потреба натјерала, и да ли је лажно изнио да му је жена болесна и да нема млијека да доји дијете, Шпиро Гудељ са Пода, тражи дозволу за држање козе. Уз молбу приложио је потврду лијечника Самохода, о болести жене. Није му одобрено, јер је Општина одговорила, на основу изјаве неких Пођана, да то није истина. Тешко је вјеровати, да све то није била истина.⁶⁴

У Боки Которској и сусједној Црној Гори и Херцеговини сточарство је најстарије људско занимање којим се бавио највећи дио становништва, од праисторијских времена до данас. Материјална артефакта, као и писане документе, нарочито од XIII вијека, свједоче о томе.

Сточарство је било уткано у све животне елементе овога краја. Зависно је било од географско-климатских чинилаца, у тијесној вези са друштвено-политичким збивањима и економским приликама, на које је имало и знатног утицаја.

Стока, марва, живо, мал, благо - било је основно или једино средство за живот људи на овим просторима. Када би нека породица продала или би јој угинула једина крава коју је имала, говорило се: продали су

⁶² Исто, 1938. г. 3017.

⁶³ Влајинац, *Пољска љивреда у народним пословицама*, Београд 1925.

⁶⁴ Архив Херцег-Новог, Општина Херцег-Нови, 1882. г. 45, 456, 439, 459.

или изгубили хранитељицу. По броју стоке цијенило се и богатство куће. Народна мудрост изражена кроз народне пословице најрјечитије говори о значају сточарства: "Ко стоку гаји не боји се глади", "Док је оваца биће и новаца". А народна клетва "У кући му чедо не плакало, више куће стадо не блејало" још је један показатељ шта је стока значила.⁶⁵

Стока и сточни производи: сир, кајмак, масло, сухо месо (каштрадина), вуна, коже - били су главна трговачка роба караванске, али и поморске трговине Боке Которске која је нарочито била развијена, на читавом простору, током XVIII до средине XIX вијека.

Најчешћи и најзначајнији плијен бокелских хајдука била је стока, коју су отимали у залеђу Боке Которске, на просторима гдје је сточарство било главно занимање. Отимање стоке није карактеристично само за хајдуке, јер је та појава присутна и прије и после њиховог дјеловања (бокелски хајдуци су дјеловали у периоду од средине XVII до двадесетих година XVIII вијека).

Да је посједовање и гајење стоке доносило добре приходе свједоче нам и бројни уговори склопљени у XIV вијеку у Котору, којима которски грађани дају на чување стоку по селима Боке, али и у Чево, на Ловћен и другим насељима. Колико је придавано значаја овим уговорима показује и уговор сачињен 7. октобра 1326. године којим је Павле Грубешин узео од Мица Бише Которанина 100 коза, 50 оваца и 15 крава на пашу по обичају земље. Овај уговор озваничили су судија и аудитор Марин Мешка, касније цара Душана посланик за Венецију (1332. године), Гргур Гимановић, которски посланик код цара Душана (1351. године) и свједок Марин Смалота који је одржавао трговачке везе са Зетом и Рашком.⁶⁶

Географска средина није сточарима ових предјела пружала довољно испаше за стоку, па су често избијали због тога сукоби. Они су били условљени не само географско-климатским условима већ и друштвеним и политичким. Одвијали су се прије свега на граничном земљишту на којему је с обје стране живио исти народ, али под другим господарем. Инциденти нијесу настајали само на границама држава, већ и општина, па и на спорним границама села једне исте општине.

Сточари приморских насеља, али и најближег залеђа, били су приморани да љети усљед суше "издижу" са стоком на планину или је дају на испашу у насеља на вишој надморској висини. Проблем прехранивања стоке у зимском периоду, када би нападао снијег, јављао се код сточара на вишим надморским висинама, па су догонили стоку у приморска насеља, на зимску испашу. Љетна, посебно зимска испаша,

⁶⁵ Влајинац, н.дј.: види напомену 12.

⁶⁶ Р. Ковијанић, н.дј. књ. I, 110, види и 124, 200.

повезивала је вјековима становништво загорских и приморских насеља. Несугласице односно инциденти који су избијали били су узроковани политичком ситуацијом, друштвеним односима, тешким економским стањем, али и менталитетом људи тих простора.

Црногорци су своју стоку доводили на зимницу у рисанску, грбаљску и будванску општину. Силазили су прије "него замете снијег, а враћали по Благовијести, јер тек почне гора зенивати морају да гоне". По овчјем или козјем браву плаћали су оку соли и цванцику до краја XIX вијека, а касније једну круну, и од стада давали јагње или козле и оку "мијешаног сира".⁶⁷

У херцеговску општину на зимску испашу догонили су стоку највише Убљани и Крушевчани (из Бајкових Крушевица). Они су стоку "зимили" у Суторини, Мојдежу, али и у Сасовићима, Кутима, Баошићу, на Луштици, па и у Конавлима. Накнаде за услуге Крушевчани су плаћали највише кртолом (кромпир) и сиром. Они су љети узимали на испашу стоку својих домаћина, а ови су им услуге надокнађивали најчешће вином, уљем, сољу.⁶⁸ На издиг, у планину, ишла је обично цијела породица или њен највећи дио, посебно у предјелима високих планина. На зимовање ишао је обично један чобанин из куће, или је један бринуо о стаду из више кућа. Они су ноћили и смјештали стоку код појединих домаћина, на чијим су њивама и баштинама најчешће и напасали стоку. Ако стално мјесто боравка није било много удаљено, доносили су чобанима храну, од куће.

Кретање сточара током љетњег и зимског периода са стадима, углавном овцама и козама, из нижих предјела ка вишим и обратно, повезивало је становнике Боке Которске са становницима залеђа, односно Црне Горе и Херцеговине, зближавало их, без обзира на инциденте, доводило до културацијских прожимања, што је оставило трајно обиљежје.

Једна од посљедица љетњег издига било је и стварање сталних насеља на љетним пасиштима. Тако је у херцеговској општини настало село Ситница. Тако је текло и насељавање становника загорских села у приморским мјестима и то у оним у које су деценијама догонили стоку на зимску испашу. Стога је највећи број Убљана насељен у херцеговској ривијери у насељима - у Бијелој, Баошићу и Кумбору.

Један број породица из ловћенских села, које су се населиле у околини Котора, Будве или на Цетињу, и данас љети издиже са стоком на своја ловћенска имања. Већином су то старији људи и жене, или незапослени чланови породице, а викендом им у посјету дођу и остали чланови породице, па тада оживе Иванова Корита, Босур и друга, скоро напуштена, села Ловћена.

⁶⁷ Н. Накићеновић, н.дј. 209-210. "Мјешни сир" - који се спрема у мјешинама.

⁶⁸ М. Милановић, н.дј. 44.

Marija Crnić Pejović

WINTER PASTURE

Summary

In Boka Kotorska and adjacent Montenegro and Herzegovina, livestock raising was top profession of great portion of population, from prehistoric times until now.

Livestock, cattle, has been the basic or the only means of living of people in these areas.

Sheep were mainly raised, than goats and bovine cattle.

Data on number of livestock seizures by Boka's brigands in period of their activity from the middle of 17th to the twenties of 18th century, demonstrate the development of livestock raising. But, taking the livestock away by violence was present also before and after, not only among the inhabitants living under different masters, but also among the dwellers in scope of the same administrative unit.

Livestock raising provided significant revenues. The family that had 100 heads of livestock was considered to be wealthy. That possession of cattle brought significant benefit it is witnessed by many contacts kept in Kotor's Archive, which were made in 14th century between the citizens of Kotor, owners of livestock and inhabitants of Boka's settlements who took cattle for grazing, with usual division of profit by half. Common land, mainly forests and pastures of tribe or village were mainly used as pasture ground.

Due to insufficient pasture and water, in dry summer days, the livestock was being taken to higher altitudes - mountains. Medieval documents speak about this. Many permanent settlements emerged from summer pastures. More recently that is village Sitnica (municipality of Herceg Novi) on border of Montenegro, Herzegovina and Croatia.

Archive material also witness winter pasture - bringing the livestock to Boka from higher regions in which, due to snow precipitation, it was difficult to feed the stock. On basis of that material we conclude that wintering with cattle in Boka was permanently used by cattle-breeders from the surrounding of Cetinje, Crmnica, Njeguši. They grazed their cattle in Paštrovići, Grbalj, Krtole. Mainly the Herzegovinians, especially from Kruševice, brought their cattle to Herceg Novi region, but so did the people from Boka's village Ubli.

Winter pasture was maintained until the Second World War, respectively until the time of sudden decrease in population number, and later on due to numerous moving of rural environment population to urban centres where the industry, tourism and other economic branches were being developed.